chambarchas bog‘liq. Biz o‘z ishimizda fonosemantika orqali fonosilistikaga boruvchi tadqiq yo‘nalishini tavsiflamoqchimiz. Til belgisiga berilgan mavjud ta’rif, bizningcha, muayyan to‘ldirishga muhtoj. Ko‘p asrlik munozaralarda muxolif tomonlar argumentlarini qiyoslab aytish mumkinki, til belgisi to‘liq erkin emas. Lisoniy jihatdan: til belgisini inson foydalanuvchi boshqa belgilar bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Inson boshqa barcha belgilarni tilga qiyosan yaratgan. Bu belgilarning kelib chiqishi va tabiati insoniyat uchun yaxshi ma’lum. Ammo til belgisining tug‘ilish jarayoni haqida bizda aniq-tiniq, yagona, hammaga ma’qul qarash – nazariya yo‘q. Boshqa belgilarni inson irodasi ta’sirida o‘zgartirish qiyin emas. Ammo til o‘z ichki-immanent qonuniyatlari asosida taraqqiy qiladi. Shunga ko‘ra, til belgisining ikki tarkibiy qismi borligi tan olinsa-da, ularni bir-biridan ajratib tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Xulosa. Fonosemani, bizningcha, bir nechta tovushlar tizimidan iborat deb tushunish tartibsizlikka olib keladi. Chunki tovushlarning bunday tizim hosil qilish imkoni chek-chegarasiz. Shu bilan birga. Muayyan so‘z fonosemantik tusida shu so‘zda bir nechta tovushlarning yig‘indisi (ya’ni, fonostema) qatnashadi, qolgan qismlar esa bu jarayondan chetda turadi deyish asossizdir (fonostema haqida yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga qarang). So‘zning fonosemantik tusi uning butun fonetik tarkibi bilan belgilanadi. Ushbu fonetik tarkibda yetakchilik qilayotgan fonema va uning kontekstual hamda konsituativ holatini biz fonostema deb ataymiz. Fonostemani bunday baholash uning til tizimidagi mavqeini belgilashni osonlashtiradi: oddiy fonemaning muayyan stilistik-semantik funksiya bajarish uchun xoslangan ko‘rinishidir. Fonosemantik tadqiqotlar olib borish jarayonida taqlidlar va ramzlarni farqlash lozim. Ular fonosemantik tadqiqotlarning asosiy materialidir. Taqlid so‘zlarning har qanday turi (tovushga taqlid, tasvirga taqlid)da fonosemantik motiv kuchli bo‘ladi. Bir leksik-syemantik guruhga kiritilsa-da, fonosyemantik tadqiqotlarga, ko‘pincha, tovushga taqlidlar tortiladi. Bizningcha, taqlidlarning hamma ko‘rinishlari ham qiziqarli material bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдураҳмонов Ғ., Рустамов Ҳ. Она тили. 10–11-синфлар учун дарслик. Т., “Ўқитувчи”, 1995,106-бет.

(2). Қиличев Э.Р. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т., “Ўқитувчи”, 1985, 194-бет; Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. Филол. фанлари номзоди ... дис., Т., 1996, 132-бет.

(3). Журавлёв А.П., Павлюк Н.А. Язык и компьютер. М., “Просвещение”, 1989, с. 42–45; Журавлёв А.П. Звук и смысл. М., “Просвещение”, 1990.

(4). Радченко О.А. Феномен родного языка в концентуальной системе неогумбольдтианства. Радченко О.А. Язык как миросозидание. М., “Комкнига”, 2006.

(5). Неъматов Ҳ.Ғ., Бозоров О. Тил ва нутқ. Т., “Ўқитувчи”, 1995.

(6). Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., “Наука”, 1979.

(7). Иванов Вяч. Вс. Очерки по истории семиотики в СССР. М., “Наука”, 1976.

Kalimbetov Sharapat Maxsutbayevich (Qoraqalpoq davlat universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi dotsenti),
Najimova Perizad Arslanbaevna (O‘zDJTU “Ingliz tili tarjima nazariyasi” kafedrasi o‘qituvchisi)

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA KONSEPTUAL ZIDDIYATLIK TUSHUNCHASI

Annotatsiya. *Maqola konseptual oppozitsiyani kognitiv tilshunoslikning asosiy hodisasi sifatida ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan. Mental kategoriyalarning reprezentatsiya shakli sifatida namoyon bo‘luvchi konseptual oppozitsiyalar inson tafakkurining “hayot – o‘lim”, “ezgulik – yovuzlik”, “yorug‘lik – zulmat” kabi fundamental binar tuzilmalarini aks ettiradi. Ishda konseptual oppozitsiyalarni aniqlash va tasniflash bo‘yicha nazariy yondashuvlar, shuningdek, ularning dunyoqarash va dunyoning konseptual manzarasini shakllantirishdagi roli tahlil qilingan. Ingliz va qoraqalpoq tillarida oppozitsiyalar shakllanishining kognitiv mexanizmlari, ularning universalligi va madaniy o‘ziga xosligiga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *konseptual oppozitsiya, kognitiv, konseptual manzara, hayot – o‘lim, inson ongi.*

ПОНЯТИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ОППОЗИЦИИ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению концептуальной оппозиции как ключевого явления в когнитивной лингвистике. Концептуальные оппозиции, выступающие формой репрезентации ментальных категорий, отражают фундаментальные бинарные структуры человеческого мышления, такие как «жизнь – смерть», «добро – зло», «свет – тьма». В работе анализируются теоретические подходы к определению и классификации концептуальных оппозиций, а также их роль в формировании мировидения и концептуальной картины мира. Особое внимание уделяется*

когнитивным механизмам формирования оппозиций, их универсальности и культурной специфике английских и каракалпакских языков.

Ключевые слова: *концептуальная оппозиция, когнитивный, концептуальный картина, жизнь – смерть, человеческое сознание.*

THE CONCEPT OF CONCEPTUAL CONTRADICTION IN COGNITIVE LINGUISTICS

Annotation. *The article deals with conceptual opposition as a key phenomenon in cognitive linguistics. Conceptual oppositions, serving as a form of representation for mental categories, reflect fundamental binary structures of human thought, such as "life–death", "good – evil", and "light – darkness". The work analyzes theoretical approaches to defining and classifying conceptual oppositions, as well as their role in shaping worldview and conceptual picture of the world. Special attention is given to the cognitive mechanisms of opposition formation, their universality, and the cultural specificity in English and Karakalpak languages.*

Key words: *conceptual opposition, cognitive, conceptual picture, life – death, human consciousness.*

Kirish. Tilshunoslik fanining hozirgi rivojlanish bosqichida turli yo'nalishlarda, jumladan, lingvistik tipologiya va chog'ishtirma tilshunoslik, kognitiv semantika, konseptologiya, genderologiya va madaniyatlararo muloqotni tushunish, ayniqsa, dolzarbdir. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan konsept til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqani aks ettiradi. U shaxsiy va jamoaviy tajriba asosida insonning ongida umumlashtirilgan dunyo haqidagi bilimlar to'plangan aqliy birlikdir. Konseptlar bilim va idrokni tashkil etish vositasi sifatida ma'lumotlarni turkumlash, talqin qilish va saqlash uchun asos yaratadi, shuningdek, fikrlash, muloqot va badiiy ijod jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Konsept tushunchasi falsafiy an'anadan kelib chiqqan bo'lsa-da, aynan kognitiv tilshunoslik uni tilni aqliy jarayonlar bilan bog'lovchi asosiy kategoriya darajasiga ko'tardi. L.Langerning ta'kidlashicha, "konseptlar – bu insonning narsalar mohiyati haqida fikrlash usullari bo'lib, ular mantiqiy ma'nodagi tushunchalardan ancha keng va chuqurroqdir" [Langer. 1957]. Kognitiv tilshunoslik doirasida S.G.Vorkachev konseptning eng izchil ta'rifini taklif etib, uni "madaniyatning aqliy kodining asosiy birligi, til vositalari orqali ifodalangan bilim va tajribaning kognitiv qayta ishlash natijasi", deb belgilaydi.

Konsept – mental tuzilma bo'lib, u turli tarkibdagi va ko'rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir [4;90-b.]. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko'rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi [7;17-b.].

Demak, konsept nafaqat lingvistik, balki madaniy-kognitiv kategoriya hamdir. U o'z ichiga kognitiv tarkibiy qism (bilimlar, tasvirlar, tasavvurlar) va hissiy-baholash komponentini qamrab oladi. So'nggi komponent, ayniqsa, badiiy diskursda muhim ahamiyat kasb etadi. Unda konseptlar nafaqat ratsional g'oyalarni aks ettiradi, balki chuqur hissiy ta'sirlarni ham uyg'otadi, assotsiativ aloqalar va obrazlarni shakllantiradi [7;58-b.].

Metodologiya. Kognitiv tilshunoslik til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan lingvistik bilimning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri konseptual qarama-qarshilik bo'lib, u insonning atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni qanday tuzishi va anglashini tushunishda muhim rol o'ynaydi.

Konseptual tuzilma ko'p qatlamli tizim sifatida tasvirlanishi mumkin bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Konsept yadrosi – til sohiblarining aksariyati uchun umumiy bo'lgan o'zgarmas, barqaror mazmun.

2. Chegara qismi – shaxsiy tajriba, madaniy muhit va janrga qarab o'zgaruvchan, assotsiativ va kontekstual ma'nolar.

3. Tasviriy tarkib – konsept bilan bog'liq ko'rgazmali, ramziy va metaforik obrazlar.

Masalan, *hayot* tushunchasining markazida mavjudlik, harakat va faollik g'oyasi turadi, deb hisoblash mumkin. Uning chekkasida esa *yo'l*, *daraxt*, *nur* kabi timsollar joy oladi. Bu timsollar va majozlar badiiy asarlarda, ayniqsa, samarali bo'ladi, chunki ular yozuvchiga murakkab falsafiy yoki hissiy holatlarni badiiy til vositalari orqali ifodalash imkonini beradi.

1. Turkumlash vazifasi – bilimlarni chegaralash va tizimlashtirish imkonini beradi.

2. Baholash vazifasi – tasvirlanayotgan hodisalarga subyektning munosabatini ifodalaydi.

3. Madaniy identifikatsiyalash vazifasi – olamning milliy va madaniy manzarasi xususiyatlarini namoyon etadi.

Konseptual qarama-qarshiliklar, koʻpincha, madaniyatda ramziy va hatto ekzistensial ahamiyat kasb etadi, ayniqsa hayot va oʻlim kabi universal toifalar haqida gap ketganda. Bu toifalar nafaqat barcha tillar va madaniyatlarda mavjud, balki, koʻpincha, afsonalar, diniy taʼlimotlar, falsafiy gʻoyalarning asosiga aylanadi, shuningdek, badiiy adabiyotda keng qoʻllaniladi.

Kognitiv tilshunoslik konseptual qarama-qarshiliklarni nafaqat mantiqiy ziddiyatlar, balki bir element ikkinchisining unsurlarini oʻz ichiga olishi mumkin boʻlgan dinamik tuzilmalar sifatida ham koʻrib chiqadi. Masalan, "hayot – oʻlim" qarama-qarshiligi doirasida oʻlimni oʻtish bosqichi, hayotni boshqa shaklda davom ettirish, hatto jismoniy azob-uqubatlardan qutulish sifatida tasavvur qilish mumkin. Bu qoʻshimcha maʼnolarni yaratadi va ikki tomonlama modelni talqinlarning koʻp ovozliligi bilan toʻldiradi.

Shuni ham taʼkidlash joizki, konseptual qarama-qarshiliklar ham ontologik (yaʼni borliqning universal toifalariga asoslangan), ham mentalitet, dunyoqarash, tarixiy va diniy kontekstning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda madaniy jihatdan oʻziga xos boʻlishi mumkin. Turli madaniyatlarda, masalan, oʻlim tugallanish, qayta tugʻilish, ajdodlar bilan birlashish yoki boshqa dunyoga oʻtish sifatida talqin qilinishi mumkin. Shunga koʻra, hayot tushunchasi ham olamning madaniy manzarasiga qarab turli maʼno qirralariga ega boʻladi.

Konseptual qarama-qarshiliklarni oʻrganishning muhim jihati lingvistik ifodalanishni, yaʼni, bu qarama-qarshiliklar badiiy matnlarda soʻz bilan ifodalanadigan til vositalarini tahlil qilishdir. Bular quyidagilar iborat:

• leksik vositalar ("hayot", "oʻlim" leksemalari, ularning maʼnodoshlari va zid maʼnolilari);

• istioralar ("hayot – yoʻl", "oʻlim – uyqu", "hayot – kurash");

• ramzlar (suv, gullar, olov, qushlar, inson bosh suyagi va boshqalar);

• zid maʼnoli qurilmalar va parallelizmlar ("yashadi – oʻldi", "boshi – oxiri").

Bundan tashqari, badiiy matn hikoya kontekstida qarama-qarshiliklar qanday ishlashini, yaʼni ular sujet qurilishi, qahramonlar xarakteri va muallif falsafasida qanday ishtirok etishini oʻrganish imkonini beradi. Koʻpincha, adabiyotda aynan hayot va oʻlimni qarama-qarshi qoʻyish orqali chuqur ekzistensial maʼnolar, ongning ziddiyatli maydonlari, shaxs va jamiyat inqirozlari ochib beriladi.

Shunday qilib, konseptual qarama-qarshilik kognitiv tahlil obyekti sifatida murakkab koʻp qatlamli hodisa boʻlib, unda tafakkurning universal tuzilmalari va ularning tilda namoyon boʻlishining madaniy-tarixiy xususiyatlari birlashadi. Hayot–oʻlim kabi qarama-qarshiliklarni oʻrganish nafaqat lisoniy ifodalanishni, balki badiiy nutqda amal qiluvchi aqliy, falsafiy va estetik mexanizmlarni tahlil qilish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Ingliz badiiy adabiyotida "hayot – oʻlim" tushunchaviy ziddiyatining qanday aks ettirilishini koʻrib chiqaylik. Buning yorqin misollaridan biri T.S.Eliot –"The Waste Land" sheʼrida yer jonsiz, bahor esa qayta jonlanish urinishi. Tabiatning oʻlimi va ruhiy qayta tugʻilish motivlari koʻzga tashlanadi. Bu asarda hayot va oʻlimning keskin qarama-qarshiligi kuzatiladi. Kundalik hayot va oʻlim haqidagi fikrlarning chirmashib ketishi *"April is the cruellest month, breeding Lilacs out of the dead land..."*Xuddi shu binar oppozitsiyani T.Qayipbergenovning "Maman biy" trilogiyasida ham qayd etishimiz mumkin. *Meniń ólimim saǵan júrim, perzentim.. ... basına qansha ret tas jawıp, qansha ret jasıl tústi.*

Shuningdek, poetik diskursda oppozitsiyaning voqelanishini kuzatish ham qiziqarlidir. Masalan, T.S. Eliotning "The Hollow Men", "The Waste Land" sheʼrlarida diniy eʼtiqodlarini va insoniyatga nisbatan pessimistik qarashlarini, Birinchi jahon urushidan keyingi dunyodagi maʼnaviy tanazzul va umidsizlik tuygʻularini, shuningdek, gunohlardan forigʻ boʻlish ishtiyoqini ifodalagan edi.

Quyidagi jadvalda binar zidlanishni oʻz ichiga olgan tez-tez ishlatiladigan ifodalar keltirilgan:

Concept	Ibora (inglizcha)	Tarjima	Kognitiv xususiyat
Life/Ómir	to breathe life into	Janlandırıw	bar bolıwdıń baslanıwı
	full of life	ómirge tolı	energiya, aktivlik
	give birth	Tuwıw	ómirdiń baslanıwı
	a new lease on life	ómirdiń jańa aylanısı	jańalaw, qayta tiklew

Concept	Ibora (inglizcha)	Tarjima	Kognitiv xususiyat
	cling to life	ómirge asılıw	aman qalıw instinkti
	the gift of life	ómir sawǵası	qádiriyat
	in the prime of life	gúllegen waqıtta	tirishilik ciklińiń eń joqarı noqatı
Death/Ólim	meet one's end	ólim menen duslasıw	ólim evfemizmi
	pass away	qaytıs bolıw	jumsartılǵan evfemizm
	six feet under	Jerleniw	ironiya
	the final breath	aqırǵı dem	ótiw momenti
	cross the river	bul ómirdi tárk etiw	aqıretke ótiw metaforası
	rest in peace	mángilikke kóz jumıw	ritual, diniy túsi

Xulosa. Shunday qilib, konseptual qarama-qarshilik kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, inson tafakkuri va olamning lisoniy manzarasining ikki tomonlama tuzilishini aks ettiradi. Hayot va o‘lim, ezgulik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat kabi zidlashuvlar orqali tajribani turkumlash, bilimlarni tartibga solish, ham shaxsiy, ham madaniy darajada dolzarb bo‘lgan ma’nolarni shakllantirish amalga oshiriladi. Konseptual qarama-qarshiliklar til tizimining barcha sathlarida – so‘z boyligidan tortib nutqgacha namoyon bo‘ladi, ayniqsa, badiiy asarlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu yerda ular ma’no va hissiy teranlikning ifoda vositasiga aylanadi. Ularni tahlil qilish nafaqat axborotni qayta ishlashning bilish mexanizmlarini, balki muayyan madaniyat tilida aks etgan dunyoni idrok etish xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Shu sababli konseptual qarama-qarshiliklarni o‘rganish tilni borliqni anglash va tushunish shakli sifatida tadqiq etishga fanlararo yondashuvga keng yo‘l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Апресян, Ю.Д. Избранные труды. Т. II, Интегральное описание языка и системная лексикография. М., Языки русской культуры, 1995.

(2). Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М., 1997.

(3). Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, ВГУ, 1996.

(4). Кубрякова, Е.С. Когнитивная лингвистика и проблемы концептуализации. М., ИНИОН РАН, 1996.

(5). Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М., Языки славянской культуры, 2004.

(6). Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем. М., Едиториал УРСС, 2004.

(7). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006.

(8). Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., “Слово/Slovo”, 2000.

(9). Evans V., Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006.

(10). Kövecses, Z. Metaphor. A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Kushmanov Jasur Baxodirovich (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b., Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti ilmiy ishlar va xalqaro aloqalar bo‘yida dekan muovini; E-mail: jasur.k@urdu.uz),

Matniyazova Nasiba Samandarovna (IIV Xorazm akademik litseyining ingliz tili fani o‘qituvchisi, Urganch Ranch texnologiya universiteti linguistika yo‘nalishi 1-kurs magistranti; E-mail: nasiba0787@mail.ru)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA TABIATGA OID FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek va ingliz tillarida tabiatga oid frazeologik birliklarning leksik-semantik o‘xshashliklari va farqlari tahlil qilinadi. Tabiat obrazlarining xalq mentaliteti va til tafakkuridagi roli ilmiy manbalar asosida ochib beriladi. Qiyosiy yondashuv frazeologik birliklarning milliy madaniyat bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar*: frazeologizm, tabiat, leksik-semantik tahlil, mentalitet, metafora, qiyosiy tilshunoslik.*